

УДК 347.65/.68(06.072)

Олександр Нелін,

доктор юридичних наук,

професор Київського університету туризму, економіки і права

ПРАВОВІ АСПЕКТИ СПАДКУВАННЯ У БІЧНИХ ЛІНІЯХ В УКРАЇНСЬКОМУ ЗВИЧАЄВОМУ ПРАВІ

У статті розглядаються особливості спадкування у бічних лініях в українському звичаєвому праві. Зазначаються фактори, що можуть бути корисними для України.

Ключові слова: спадкування за низхідною лінією, спадкування у бічних лініях, спадкування у висхідних лініях, спадкування у звичаєвому праві селян.

Науковий аналіз спадкування за українським звичаєвим правом дає змогу вивчити правову культуру українського народу, особливості менталітету, духовний генезис на певних історичних етапах еволюції українського суспільства. Це сприяє визначенню й усвідомленню тих духовних цінностей, на яких споконвічно ґрунтувалася національна свідомість українського народу, а також дає змогу більш поглиблено сформулювати уявлення про рівень його правосвідомості. Відтак можна виявити характер внеску українського народу в інститут спадкування як важливого структурного елементу правової системи України, яка належить до романо-германської правової сім'ї.

Необхідно зазначити, що однією з малодосліджених тем в історико-правовій літературі є спадкування у бічних лініях в українському звичаєвому праві та звичаєво-правовій культурі українців. Плідно у цій сфері працювали О. Л. Бариков, М. В. Гримич, М. В. Калачов, А. С. Кристер, О. О. Леонт'єв, В. Ф. Мухін, І. Г. Оршанський, С. В. Пахман, В. В. Тарновський, П. П. Чубинський, Іринарх Черкаський.

Однак найавторитетнішими працями впродовж багатьох років є монографії: Іринарха Черкаського «Спадкування в українському звичаєвому праві» (1899), М. В. Гримич «Звичаєве цивільне право українців ХІХ — початку ХХ ст.» (2006) і «Правовий звичай як джерело українського права ІХ—ХІХ ст.» за редакцією І. Б. Усенка (2006).

Метою цієї статті є переосмислення теоретичних і методологічних засад досліджень інституту спадкування за українським звичаєвим правом (ІХ—ХІХ ст.)

у контексті сучасної доктрини спадкового права.

Нагадаємо, що спадкування за звичаєм — це дещо інше, аніж спадкування за законом. Стосовно звичаєвого права термін «спадкування» є умовним, тому що у спадковому праві під поняттям «спадкування» розуміють перехід прав та обов'язків (спадщини) від спадкодавця (одноособного власника майна) до інших осіб — спадкоємців. Спадкування за звичаєвим правом — це перерозподіл сімейного майна в рамках сім'ї при збереженні спільної сімейної власності. При цьому майнові і деякі особисті права та обов'язки фізичної особи, яка померла (спадкодавця), не переходять до інших осіб — його спадкоємців. Таким чином, за звичаєвим правом відбувався сімейний поділ майна, а не спадкування [1].

Наукові дослідження українського звичаєвого права І. Б. Усенка, Н. Є. Толкачової, Іринарха Черкаського, М. В. Гримич свідчать, що спадкування в українській селянській родині базувалося на сімейних і родинних засадах. Домогосподар (спадкодавець) був зв'язаний колом законних спадкоємців і виявляв не стільки свою волю, скільки волю родини, особливо коли предметом заповіту були батьківські і материнські маєтки. Батько (спадкодавець), виходячи із сімейних засад спадкування, не мав права скласти заповіт особі, яка не була членом родини. За сімейних начал спадкування, за українським звичаєвим правом, лише члени сім'ї, які разом вели господарство і створювали спільну сімейну власність, мали право на спадщину.

Зазначимо, що цей принцип застосовувався лише у звичаєвому праві й бере початок ще за часів Руської Правди, відповідно до якої право спадкування мали

лише члени сім'ї як за звичаєм (за законом), так і за заповітом (рядом). Сюди належали, перш за все, діти: сини та доньки домогосподаря, його онуки (за правом представлення), приймаки, пасинки, тому що вони складали одну селянську родину і працювали разом, тобто створювали спільну сімейну власність [2].

Родинний принцип, започаткований римським правом, завоював собі пануюче становище в країнах, які прийняли римське право. В країнах, в яких правова система ґрунтувалась на нормах звичаєвого права, сімейний принцип не виключив родинного, вони взаємодоповнювали один одного, але сімейний принцип значно обмежував родинний і залишався основним. На підставі родинної основи право на спадщину мав усякий, хто доводив, що є родичем члену сім'ї, певно, у встановленому звичаєвим правом порядку.

На думку Іринарха Черкаського, висновки якого ми повністю поділяємо, якщо не було нижчого коліна спадкоємців, то право на спадщину переходило до бічного коліна — братів і свояків, але в даному випадку вони мали право на спадщину лише батьківського майна (тобто майна, яке дісталось внаслідок поділу спільного сімейного майна), де разом із спадкодавцем працював цей родич та належав до цієї родини. Майно, нажите спадкодавцем після сімейного виділу власною працею, без участі бічних родичів, не входило до складу батьківської спадщини [3].

За відсутності членів сім'ї (не було ні кровних, ні бічних родичів) спадкове майно вважалось виморочним і переходило до князя, який уособлював державу.

У науковій літературі доведено (проф. А. Й. Рогожин), що норми спадкового права почали формуватися в загальноземських привілеях 1387, 1413, 1434, 1447 і 1492 рр. Однак як самостійний інститут цивільного права спадкове право виділилося тільки у Статутах Великого князівства Литовського 1529 і 1566 рр., де отримано досить ретельну правову регламентацію [4].

За Статутом Великого князівства Литовського (1588), «якби хто, маючи яку свою власну маєтність набути, нерухому і рухому, і нікому її не відписавши, і нащадків після себе, по спадаючій лінії, також братів і сестер рідних не зоставивши, помер, а батько або мати обоє або один з них живими zostалися, тоді після померлого сина батько або мати померлого

такий спадок мають отримати» (розд. 7, арт. 16) [5].

У першій половині XVIII ст. в Українській гетьманській державі було здійснено кодифікацію українського права. В результаті проведеної кодифікаційної роботи 8 липня 1743 р. у Глухові було підписано проект Кодексу під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Структура, зміст та інститути цивільного права Української гетьманської держави, за Кодексом, свідчать про формування тогочасної системи українського права відповідно до романо-германського типу правових систем. У XVII—XVIII ст. мав місце вплив римського права на розвиток українського права, зокрема на формування цивільно-правових норм Кодексу.

Відповідно до глави XIII «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (1743) право на спадкування за законом визначалося на підставі ступенів та ліній. Ступінь — це число, яке визначало, наскільки дана особа була далі у спорідненні від іншої. Порядок ішов від діда: дід, батько, син, онук, правнук. Лінії існувало три: нижня, до якої належали особи, що походили від низхідного роду народження: діти, онуки, правнуки чоловічої і жіночої статі; верхня, до якої належали особи, що походили від висхідних народжень: батько, мати, дід, баба, прадід, прабаба як по лінії батька, так і по лінії матері; бічна лінія включала родичів чоловічої і жіночої статі, пов'язаних не єдиним прямим, а кількома непрямыми народженнями: брати, сестри (повнорідні й неповнорідні), їхні діти, онуки та ін. (перша бічна лінія), або дядьки, тітки та їхні діти, онуки, правнуки (друга бічна лінія) і т. д. [6].

До спадкування закликалися найперше спадкоємці нижнього коліна — діти спадкодавця, з них першими були повнорідні сини, а з їх смертю — їхні діти. Донька та її діти закликалися до спадкування лише тоді, коли синів не було або вони помирали бездітними. Якщо сини до моменту відкриття спадщини помирали, то їхні діти (тобто онуки) мали право на спадщину за правом представлення. Якщо не було онуків і правнуків, то спадщина переходила до братів, сестер спадкодавця або їхніх дітей. Коли ж і їх не було, то спадщина передавалася батькам спадкодавця або найближчим родичам за батьківською лінією [7].

Доньки, якщо мали синів, одержували не спадщину, а посаг, який становив 1/4 батьківського спадкового майна на всіх

донець. Після смерті матері до спадщини закликалися разом сини і доньки або їхні діти і спадкували у рівних частинах, а якщо і їх не було, то материнське майно переходило до близьких родичів того дому, з якого походила жінка. Це не стосувалося рухомих речей особистого користування жінки, які переходили лише за жіночою лінією. Майно бездітної заміжньої жінки, якщо вона не мала батьків, переходило до її незаміжніх сестер, минаючи братів. Відсутність братів та незаміжніх сестер надавала право спадкування заміжнім сестрам [8].

Отже, за законом, до спадкування батьківського майна закликалися найперше спадкоємці нижнього коліна — діти спадкодавця, з них першими були повнорідні сини, а з їх смертю — їхні діти. Якщо онуків і правнуків не було, то спадщина переходила до братів, сестер спадкодавця або їхніх дітей. Коли ж і їх не було, то спадщина передавалася батькам спадкодавця або найближчим родичам за бічною лінією.

Відповідно до ч. 1 ст. 1134, т. X Зводу законів Російської імперії право спадкування після осіб, що не лишили нащадків, прямо переходило у бічні лінії, тобто висхідні родичі взагалі не брали участі в спадковому наступництві. Як виняток: батьки отримували виділене майно для своїх дітей (виділ, дарування, посаг) після смерті останніх (ч. 1 ст. 1142, т. X) [9].

Російські дослідники В. Ф. Мухін [10], С. В. Пахман [11] окремо розглядають спадкування у висхідних лініях, у бічних лініях і у висхідних лініях. На думку В. Ф. Мухіна, у спадкуванні за висхідною лінією перевага надається батькам перед матерями. Виняток: коли батько помер, матері виділяється частина майна «на пропитание» навіть при нащадках померлого сина; нерідко батьки взагалі не спадкують; після смерті заміжньої доньки посаг повертається в кореневу сім'ю (в сім'ю, з якої вона вийшла) тощо.

Автор не поділяє висновки цих дослідників, тому що, на нашу думку, за українським звичаєвим правом спадкування дідусів і бабусь, батька і матері — це приклади повернення сімейного майна в лоно родини (кореневу сім'ю), так само, як і повернення посагу покійної доньки в її кореневу сім'ю. Те, що батьки переважно взагалі не спадкують, — у цьому виявляється особливий правовий і майновий статус вдови в Україні.

За українським звичаєвим правом,

спадкове майно відділеного бездітного сина надходило до батька, а коли його не було в живих — до братів. Якщо син був невідділений, то його персональне (особисте) майно складало спільну сімейну власність. Якщо ж він був відділений і бездітний, то виділене майно (спадковий виділ) і, можливо, навіть примножене, за звичаєвим правом, поверталось у батьківську сім'ю, тобто туди, звідки й було виділене, — у кореневу сім'ю, — стаючи спільним сімейним майном. На основі правового звичаю воно ділилося між братами за загальними правилами, як і всі сімейні поділи [12].

На думку автора, особливістю спадкування бічних родичів в українському звичаєвому праві було те, що вони успадковували тільки родове майно, тобто те майно, яке дісталось спадкодавцеві від батька, як спадщина, а не придбане власною працею померлого. Так, Мировський волосний суд у 1865 р., розглядаючи суперечку про поділ нерухомості між братом померлого і вдовою, постановив, що подарований поміщиком покійному земельний наділ (отже, він не є спадковим) по праву належить вдові [13]. А якби земельний наділ був спадковим майном, то право на спадщину родового майна (яке дісталось спадкодавцеві від батька) належало брату покійного.

Істотний внесок у дослідження теоретичних і практичних проблем спадкування в українському звичаєвому праві належить Іринарху Черкаському. На його думку, бічні родичі успадковували як нерухоме, так і рухоме майно. Так, 09.10.1871 р. Ірклеевський волосний суд Золотоніського повіту Полтавської губернії розглянув позовну заяву З. до невістки А.З., яка успадкувала після смерті свого чоловіка (рідного брата позивача) всю рухомість на суму 98 руб. 50 коп. Відповідачка пояснила, що вся оскаржувана рухомість придбана нею спільною працею з покійним чоловіком, а нерухомість позивач уже одержав при одруженні (сімейному виділі). Суд постановив: позивачу З. відмовити, тому що при сімейному виділі він уже отримав спадщину [14].

Отже, якби вдова не доказала, що спірна рухомість нажита спільною працею з покійним чоловіком, то бічний родич — брат покійного, успадкував би її.

Необхідно відзначити, що в українській селянській родині у спадковому праві мав місце економічний принцип, який ставив на другий план морально-етичний прин-

цип. Так, Іринарх Черкаський наводить приклад, коли в 1869 р. Квітовський волосний суд розглянув позовну заяву Задорожньої (у першому шлюбі Ціонової), в якій від першого шлюбу залишилися доньки, до її дівера З. (брата померлого першого чоловіка Ц.), що він — бічний родич, не мав права на спадщину, коли були живі доньки спадкодавця. Суд з'ясував, що відповідач Ц., після смерті рідного брата Ц., постійно відбував панщину, платив податки за свого брата і батька, що у 1869 р. для сплати податків продав навіть свою власну худобу, тому, керуючись економічним принципом, відмовив позивачці З. [15].

Таким чином, наведений приклад суперечить нормам звичаєвого права, що бічні родичі спадкують лише за відсутності низхідних спадкоємців — дітей (у даному разі були доньки). Однак, враховуючи, що бічний родич (брат) поніс великі матеріальні затрати для збереження у цілісності братової нерухомості, і в силу економічного принципу, як виняток, суд узяв до уваги таке спадкування.

Звичаєве право України визнавало спадкування племінників. Вони могли спадкувати за бездітним (самотнім) дядьком за правом представлення. При цьому вони отримували те, що отримав би їхній батько. На основі економічного принципу (українська родина була трудовою спільнотою) племінник міг отримати дядькове майно, якщо жив разом з ним і допомагав у придбанні майна. У цьому випадку він спадкував як син-приймак [16].

Отже, українське звичаєве право регулювало право на спадщину усіх категорій спадкоємців. Коли були відсутні спадкоємці у низхідному і висхідному колінах, мало місце спадкування бічними родичами.

Після проголошення 24.08.1991 р. України як незалежної держави, постало питання про формування власної національної правової системи. Україна, використовуючи історичний досвід державотворення і правотворення, розбудовуючи власну державу, поступово стала інтегруватися в європейську спільноту. У прийнятих законах та інших нормативно-правових актах Україна повертається до гуманістичних та правових загальнолюдських цінностей. Спостерігається часткова, проте вже не латентна, рецепція та вплив римського приватного права на розвиток сучасного цивільного і спадкового права України.

Так, відповідно до статей 1261—1265 ЦК України встановлено п'ять черг спад-

коємців за законом. Підставами спадкування за законом є: родинні відносини; відносини усиновлення (удочеріння); шлюб; сімейні відносини; перебування на утриманні. При цьому домінуючою ознакою є наявність родинних зв'язків спадкоємців [17].

Отже, чинне українське спадкове законодавство втілює ідею найширшого охоплення числа осіб, до яких може перейти спадщина за відсутності заповіту. На думку автора, ця новела, власне, безмежно розширила коло спадкоємців за законом і практично позбавила державу права на так звану відумерлу (виморочну) спадщину.

Автор поділяє концепцію М. Я. Пергамента, А. А. Бугаєвського, Н. В. Орлової, А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого, що відумерла спадщина має переходити до держави, тому що перехід спадщини до далеких родичів, які не лише не підтримували ніяких стосунків із померлим, а й взагалі не знали про його існування, суперечить не стільки абстрактним принципам кровного споріднення, скільки морально-етичному елементу українського народу.

Підбиваючи підсумки проведеного дослідження, можна зробити такі висновки.

1. Спадкове право, як й інші правові явища, пройшло свою еволюцію, удосконалення та збагачення на різних етапах розвитку історії українського народу, пов'язаних з існуванням чи відсутністю української державності, поступово вироблялися сучасні стандарти у цій галузі правових відносин.

2. Спадкові правовідносини об'єктивно відбивають стан суспільного, економічного, політичного й духовного розвитку певної епохи та певного соціуму. Обмеження спадкових прав, нерівність — це ті фундаментальні проблеми, що пронизують історію спадкового права й лише останнім часом поступово вирішуються.

3. Звичаєве право України визнавало не стільки абстрактні принципи кровного споріднення, скільки морально-етичний елемент, працю та факт спільного життя суб'єктів сімейно-шлюбних відносин.

4. Реформа української правової системи показує, що формальне запозичення західно-правових моделей без урахування культурно-історичних національних і духовних особливостей України не тільки не дає очікуваних результатів, а навпаки, згубно позначається на стані суспільства і держави.

ПРИМІТКИ

1. Нелін О. І. Правове регулювання спадкових відносин в Україні (ІХ—ХІХ століття) : монографія / О. І. Нелін. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2014. — С. 32—42.
2. Там само. — С. 32—33.
3. Черкаський І. Спадщина в українському праві звичаєвому / Іринарх Черкаський. — СПб. : Часопись правнича, 1899. — С. 20.
4. Історія держави і права України : підручник : у 2 ч. / А. Й. Рогожин, М. М. Стахов, В. Д. Гончаренко [та ін.] ; за ред. А. Й. Рогожина. — К. : Ін Юре, 1996. — Ч. 1. — С. 231.
5. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Статут Великого князівства Литовського 1588 р. : у 2 кн. — Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — О. : Юрид. літ., 2004. — С. 226.
6. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) ; упоряд. та авт. нарису К. А. Вислобоков. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997. — С. 228.
7. Там само. — С. 228.
8. Там само. — С. 228.
9. Свод законов Российской империи : в 15 т. — СПб., 1842. — Том 10. Свод законов гражданских и межевых. — 738 с.
10. Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян : к вопросу об отношении народных юридических обычаев к будущему гражданскому уложению / В. Ф. Мухин. — СПб. : Изд. ред. комиссии по сост. гражд. Уложения, 1888. — 333 с.
11. Пахман С. В. Обычное гражданское право в России. Юридические очерки : в 2 т. / С. В. Пахман. — СПб. : Тип. второго отд. собств. Е. И. В. канцелярии, 1879. — Т. 2. — 410 с.
12. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців ХІХ—початку ХХ століття / М. В. Гримич. — К. : Арістей, 2006. — С. 203.
13. Труды Комиссии по преобразованию волостных судов. — СПб. : В типографии второго отделения собств. Е. И. В. канцелярии, 1873—1874. — Т. V : Киевская и Екатеринославская губернии. — 1874. — С. 22.
14. Черкаський І. Зазнач. праця. — С. 47—48.
15. Там само. — С. 48—49.
16. Гримич М. В. — Зазнач. праця. — С. 203.
17. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К. : Юрінком Інтер, 2013. — Т. II. — С. 1061—1067.

Нелін Александр. Правовые аспекты наследования в боковых линиях в украинском обычном праве.

В статье рассматриваются особенности наследования в боковых линиях в украинском обычном праве. Указываются факторы, которые могут быть полезными для Украины.

Ключевые слова: *наследование в нисходящей линии, наследование в боковых линиях, наследование в восходящей линии, наследование в обычном праве крестьян.*

Nelin Alexander. Legal aspects of succession in collateral lines of Ukrainian customary law.

In the article the author reviews some peculiar features of succession in collateral lines of Ukrainian customary law. The author highlights some factors that may be effective in Ukraine.

Key words: *succession in descending line, succession in collateral lines, succession in ascending line, succession in peasant customary law.*